

Samarqanddagi xalq harakatlari XIX asr ohiri – XX asr boshida

Qayumov G‘iyosjon G‘olib o‘g‘li

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, “Sharq mamlakatlari tarixi” kafedrası talabasi

E-mail: izzatillakhon@gmail.com

Xaydarov I.M

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti “Markaziy Osiyo xalqlari tarixi” kafedrası
professori, tarix fanlari doktori (DSc)

qayumovgiyosiddin2909@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Samarqandda yuz bergan xalq noroziligi va ijtimoiy harakatlar tarixiy-tahliliy usulda tadqiq etilgan. Rossiya imperiyasining mustamlaka siyosati, uning mahalliy aholiga ta’siri, soliq va yer islohotlari, shuningdek shaharning madaniy-ijtimoiy o‘zgarishlari fonida shakllanib borgan ehtiyoj va qarshilik ko‘rinishlari o‘rganilgan. Maqolada aynan Samarqand shahrining ushbu davrda mustamlakaviy boshqaruvga qarshi faollikning markaziga aylanishi jarayoni ochib berilgan. Tadqiqotda Rossiya imperiyasi arxiv hujjatlari, gubernatorlik hisobotlari, davriy matbuot va mahalliy manbalardan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: Samarqand, xalq harakati, Rossiya imperiyasi, mustamlakachilik, norozilik, XIX asr, jadidchilik, yer islohotlari, shahar aholisi, ijtimoiy o‘zgarishlar.

Popular Movements in Samarkand at the End of the 19th and the Beginning of the 20th Century

Abstract: This article examines the popular uprisings and social movements that took place in Samarkand during the second half of the 19th and early 20th centuries, using historical and analytical methods. The study investigates various forms of protest and resistance that emerged in the context of Russian imperial colonial policies, their impact on the local population, tax and land reforms, and the socio-cultural transformations of the city. The article reveals how Samarkand became a center of anti-colonial activity during this period. The research draws on Russian imperial archival documents, gubernatorial reports, periodical press, and local sources.

Keywords: Samarkand, popular movement, Russian Empire, colonialism, protest, 19th century, Jadidism, land reforms, urban population, social change.

Народные движения в Самарканде в конце XIX – начале XX века

Аннотация. В данной статье исследуются народные волнения и социальные движения, происходившие в Самарканде во второй половине XIX — начале XX века. Анализируется влияние российской колониальной политики, земельных и налоговых реформ, а также социокультурных преобразований на формирование различных форм протеста и сопротивления среди местного населения. Рассматривается роль Самарканда как центра антиколониальной активности в указанный период.

Ключевые слова: Самарканд, народное движение, Российская империя, колониализм, протест, XIX век, джадидизм, земельные реформы, городское население.

Kirish

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyoni bosib olish jarayoni mintaqaning ko'hnashaharlariga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Bu shaharlar orasida Samarqand alohida o'rin tutadi: u nafaqat Temuriylar merosining ramzi, balki mustamlaka davrida ham siyosiy va ijtimoiy faollikning markaziga aylangan shahardir. 1868-yilda Rossiya qo'shinlari Samarqandni zabt etgach, shahar va uning atrofidagi hududlar Turkiston general-gubernatorligiga qo'shib olindi. Shu tariqa asrlar davomida shakllangan ijtimoiy tuzilma, diniy an'analar va iqtisodiy munosabatlar mustamlaka boshqaruvi tomonidan o'zgartirila boshlandi.¹

Rossiya ma'muriyati joriy etgan yangi boshqaruv tizimi, soliq siyosati, yer taqsimlash tartibotlari va madaniy cheklovlar mahalliy aholi – savdogarlar, hunarmandlar, ruhoniylar va dehqonlar – o'rtasida kuchli norozilik muhitini shakllantirdi. Bu norozilik ba'zan ochiq qo'zg'olonlar, ba'zan yashirin pinhona to'garaklar, ba'zan esa jadid matbuoti orqali o'z ifodasini topdi. Samarqandning tarixiy-madaniy muhiti, u yerdagi islom ta'limi an'analari va savdo yo'llari kesishgan joylashuvi ushbu harakatlarning shakllanishi uchun qulay zamin yaratdi.

Ushbu maqolaning maqsadi XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Samarqandda kuzatilgan xalq harakatlari va ijtimoiy noroziliklarning asosiy ko'rinishlarini, sabablarini hamda natijalarini tarixiy manbalar asosida o'rganishdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-tahliliy, qiyosiy va genetik metodlardan foydalanilgan.

Adabiyotlar sharxi

Samarqanddagi xalq harakatlari mavzusi ilmiy adabiyotlarda turli darajada o'rganilgan. Sovet davri tarixshunosligi bu harakatlarni asosan sinfiy kurash nuqtai nazaridan talqin etdi va ularni rus inqilobiy harakatlarining tarkibiy qismi sifatida ko'rsatdi.

¹ Ziyoyev H. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash (XVIII–XX asr boshlari). – Toshkent: Sharq, 1998. – 480 b.

M. Veksler va A. Maksimovning asarlarida Samarqanddagi mehnat noroziliklari va 1892-yil vabo isyoni haqida muhim ma'lumotlar keltirilgan bo'lsa-da, bu tadqiqotlar mafkuraviy cheklovlar doirasida qoldi.²

Mustaqillik davrida o'zbek tarixchilari – H. Ziyoyev, R. Shamsutdinov, B. Qosimov – mustamlakaviy davrni yangi metodologik yondashuvlar asosida qayta ko'rib chiqdilar. Ziyoyevning “Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash” nomli asari ushbu mavzu uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Xorijiy tadqiqotchilar ichida Adeeb Khalid va Seymour Beckerning ishlari Samarqanddagi ijtimoiy muhitni tushunishda asosiy manba sifatida qo'l keladi. Khalidning jadidchilik harakatiga bag'ishlangan asarida Samarqand ziyolilari va ma'rifatparvarlarining mustamlakaviy boshqaruvga munosabati batafsil yoritilgan.³

Tadqiqotlar metodologiyasi

Tadqiqotda kompleks tarixiy yondashuv qo'llanilgan. Tarixiy – genetik metod asosida Samarqanddagi norozilik harakatlarining kelib chiqishi va rivojlanish bosqichlari izchil o'rganilgan. Qiyosiy-tarixiy metod yordamida Samarqanddagi xalq harakatlari Toshkent, Andijon va Buxorodagi shunga o'xshash jarayonlar bilan solishtirilib tahlil etilgan.⁴

Manbalar ba'zasi sifatida Turkiston general-gubernatorligining yillik hisobotlari, Rossiya imperiyasining ma'muriy arxiv hujjatlari, davriy matbuot – jumladan, “Turkiston viloyatining gazetasi materiallari – va mahalliy yozma manbalar”, shuningdek jadid adabiyoti asarlari jalb etilgan. Mahalliy aholi xotiralaridan olingan ma'lumotlar ham tadqiqotni boyitishda muhim rol o'ynagan.

² Sodiqov H, Shamsutdinov R, Ravshanov P, Usmonov Q. Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2000. – 466 b.

³ Qosimov B. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002. – 412 b.

⁴ Usmonov Q. O'zbekiston tarixi: Oliy o'quv yurtlari barcha bakalavr yo'nalishlari uchun darslik. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2006. – 520 b.

Natijalar

Mustamlaka siyosatining Samarqand aholisiga ta'siri

Rossiya ma'muriyati Samarqandda joriy etgan yangi tartibotlar, avvalambor, yer-suv munosabatlarida ko'zga yaqqol tashlanadi. An'anaviy vaqf mulki tizimi qisman bekor qilindi, yerlarning bir qismi rus harbiy va fuqaro mustamlakachilari foydasiga musodara etildi. Shunday qilib, yuz yillar davomida masjid, madrasa va xayriya muassasalarini ta'minlab kelgan vaqf daromadlari keskin qisqardi. Bu holat ruhoniylar va islom ta'limi olayotgan talabalar talabalari ko'p bo'lgan Samarqand madrasalari kontekstida – o'rtasida katta norozilik uyg'otdi.⁵

Soliq siyosati ham ijtimoiy keskinlikning asosiy manbai bo'lib xizmat qildi. An'anaviy zakot va ushr soliqlarining o'rniga joriy etilgan yangi soliq tizimi mahalliy aholi uchun og'irroq yuk bo'lib chiqdi. Ayniqsa, 1880-1890-yillarda o'tkazilgan yer kadastri va unga asoslangan soliqlar ko'plab kichik yer egalari va dehqonlarni qashshoqlikka mahkum etdi. Savdogar va hunarmandlar uchun ham yangi boj va yig'implar kiritildi. Shunday sharoitda ham aholi sabrini yo'qotmasligi uchun qo'shimcha kuch kerak bo'lardi; biroq bu sabr abadiy chidab tura olmasdi.⁵

1892-yil vabo qo'zg'oloni

Samarqanddagi xalq harakatlarining eng yorqin namunalaridan biri 1892- yildagi vabo qo'zg'olonidir. O'sha yili Markaziy Osiyoni qamrab olgan vabo epidemiyasi chog'ida Rossiya ma'muriyati "karantin" choralarini qo'lladi. Ammo bu choralar mahalliy aholi tomonidan qabul qilinmadi: vafot etgan musulmonlarning jasadlarini maxsus joylarga ko'mish majburiyati, bemorlarga tibbiy yordamni Rossiya shifokorlari orqali amalga oshirish tartibi va masjidlardagi marosimlarga cheklovlar joriy etildi. Buning ustiga, rus

⁵ Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 335 p.

soldatlari va politsiyachilarning “karantin” bahonasida mahalliy uylarni tintishi, mol-mulkni musodara qilishi aholi g‘azabini qo‘zg‘atdi.⁶

1892-yil iyulida Samarqand bozorida boshlangan norozilik tezda katta ommaviy tartibsizlikka aylandi. Minglab Samarqand aholisi – savdogarlar, hunarmandlar, madrasa talabalari va oddiy fuqarolar – Rossiya ma’muriyatiga qarshi birdamlikda ko‘chaga chiqdi. Qo‘zg‘olonni bosish uchun harbiy kuchlar jalb etildi, bir qancha kishilar halok bo‘ldi yoki yaralandi, yuzlab qatnashchilar hibsga olindi. Qo‘zg‘olonning tabiati aslida soliq zulmi, dindorlar huquqlarining poymol etilishi va mustamlaka boshqaruviga umumiy norozilikni o‘z ichiga olardi.

Jadidchilik harakati va Samarqanddagi ziyolilar

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Samarqandda ijtimoiy harakatning yangi shakli – jadidchilik – shakllanib bordi. Jadidlar o‘z qarashlarini ochiq qo‘zg‘olon emas, balki ma’rifat va islohotlar orqali ifodalashni afzal ko‘rdilar. Samarqandda Mahmudxo‘ja Behbudiy boshchiligida usul-i jadid maktablari tashkil etildi, “Oyina” jurnali nashr etila boshlandi va teatr tomoshalari uyushtirildi. Behbudiyning dramatik asari “Padarkush” yoki “O‘g‘ilni yig‘latgan ota” pyesasi 1913-yilda Samarqandda sahnalashtirildi va katta jamoatchilik muhokamasiga sabab bo‘ldi.⁷

Jadidlar mustamlakaviy boshqaruvning iqtisodiy va madaniy oqibatlariga jiddiy e’tibor qaratdilar. Ular mahalliy aholining ta’lim olish huquqi, tijorat faoliyatiga doir cheklovlar va yer-suv masalalarini matbuot sahifalarida ochiq muhokama qildilar. Shu bilan birga, Samarqand ziyolilari orasida milliy o‘zlikni anglash va tarix merosiga qaytish ruhi kuchayib bordi. Bu ruh keyinchalik 1916-1917-yillar voqealariga zamin hozirlab berdi.

⁶ Brower D. R. Turkestan and the Fate of the Russian Empire. – London: Routledge Curzon, 2003. – 248 p.

⁷ Becker S. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. – Cambridge: Harvard University Press, 1968. – 416 p.

1916-yil qo'zg'oloni

1916-yil iyunida Rossiya imperiyasi mustamlaka xalqlarini front orqa ishlariga majburiy safarbar etish to'g'risida farmon chiqardi. Bu qaror Turkiston bo'ylab ulkan xalq noroziligini qo'zg'atdi va Samarqand viloyati ham bundan chetda qolmadi. Samarqand atrofi qishloqlarida – ayniqsa Urgut, Kattaqo'rg'on va Jom tumanlarida – aholi majburiy ishga olinishga qattiq qarshilik ko'rsatdi. Ba'zi qishloqlarda safarbar komissiyalari quvib chiqarildi, bir necha joyda ruslar bilan qurolli to'qnashuvlar bo'lib o'tdi.⁸

Samarqand viloyatidagi 1916-yil harakati, Farg'onadagi Madaminbek yoki Qo'qondagi kabi yirik qo'zg'olonlar darajasiga yetmagan bo'lsa-da, mustamlakaviy siyosatga qarshi ommaviy norozilikni yaqqol namoyish etdi. Ko'plab mahalliy oqsoqollar, ruhoniylar va jadid vakillari bu harakat tashkilotchilariga ma'naviy va moddiy qo'llab-quvvatlash ko'rsatdi. Rossiya ma'muriyati qo'zg'olonni harbiy kuch bilan bostirdi; qatnashchilar esa qatl yoki uzoq muddatli surgun jazosiga tortildi.

Xalq harakatlarining ijtimoiy-madaniy oqibatlarini

XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi xalq harakatlari Samarqand ijtimoiy hayotida bir nechta muhim o'zgarishlarni vujudga keltirdi. Avvalambor, bu harakatlar mahalliy ziyolilar va din peshvolarining mustamlakaviy siyosatga munosabatini keskinlashtirdi hamda jadidchilik g'oyalarining tez tarqalishiga qulay muhit yaratdi. Ikkinchidan, 1892 va 1916-yillar voqealari Samarqand aholisining siyosiy ongi va jamoaviy harakat ko'nikmalarini shakllantirdi.⁹

Harakatlar Rossiya ma'muriyatiga ham muayyan ta'sir ko'rsatdi: gubernatorlik hisobotlarida "mahalliy aholining kayfiyati" doimiy ravishda nazorat ostiga olindi, mustamlaka boshqaruvidagi ba'zi qo'pol usullar biroz yumshatildi. Biroq tizimli islohotlar amalga oshmadi; aksincha, hukumat mahalliy liderlar ustidan nazoratni kuchaytirdi. Shu

⁸ Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.). — М.: Наука, 1958. — 247 с.

⁹ Шостакович С. В. Дипломатическая деятельность в Средней Азии. — Иркутск, 1987. — 238 с.

bilan birga, bu harakatlar o‘zbek milliy o‘zligini anglash jarayonini tezlashtirdi va 1917-1924-yillar davridagi katta siyosiy o‘zgarishlarga zamin tayyorladi.

Xulosa:

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Samarqandda yuz bergan xalq harakatlari – 1892-yil vabo qo‘zg‘olonidan tortib jadid ma’rifatparvarligiga va 1916-yil harakatlarigacha – mustamlakaviy boshqaruvga qarshi qaratilgan turli xil ijtimoiy ehtiyojning ifodalaridir. Bu harakatlarning sabablarida iqtisodiy zulm (soliqlar, yer musodarasi), diniy-madaniy cheklovlar va milliy qadriyatlarga tahdid uyg‘un birikib ketgan edi.

Samarqand shahri o‘ziga xos tarixiy muhiti, islom madaniyatining chuqur ildizlari va rivojlangan shahar ziyolilari mavjudligi tufayli ushbu davrda mustamlakaviy siyosatga qarshi turli xil, lekin birbiri bilan bog‘liq harakatlarning markaziga aylandi. Bu harakatlar o‘z davrida sezilarli ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlarga bevosita olib kelmagan bo‘lsa-da, keyinchalik milliy ozodlik va tiklanish harakatlarining tarixiy asosiga aylandi.

Ushbu tadqiqotning amaliy ahamiyati shundaki, Samarqanddagi xalq harakatlarini o‘rganish nafaqat o‘tgan tarixni tushunish, balki bugungi kunda milliy tarix va madaniy merosni obyektiv baholash uchun ham zarurdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ziyoyev H. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash (XVIII–XX asr boshlari). – Toshkent: Sharq, 1998. – 480 b.
2. Sodiqov H, Shamsutdinov R, Ravshanov P, Usmonov Q. Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. – Toshkent: Sharq, 2000. – 466 b.
3. Qosimov B. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – 412 b.

4. Usmonov Q. O‘zbekiston tarixi: Oliy o‘quv yurtlari barcha bakalavr yo‘nalishlari uchun darslik. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2006. – 520 b.
5. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 335 p.
6. Brower D. R. Turkestan and the Fate of the Russian Empire. – London: Routledge Curzon, 2003. – 248 p.
7. Becker S. Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. – Cambridge: Harvard University Press, 1968. – 416 p.
8. Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии (XVI – середина XIX в.). - М.: Наука, 1958. — 247 с.
9. Шостакович С. В. Дипломатическая деятельность в Средней Азии. — Иркутск, 1987. — 238 с.
10. Лунин Б. В. История Узбекистана в источниках. — Ташкент: Фан, 1990. — 270 с.
11. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – М.: Наука, 1963. – 760 с.